

**A MAGYAR TÁBORI LELKÉSZEK SZEREPE ÉS
KEGYELETI TEVÉKENYSÉGE 1848/49-BEN****THE ROLE AND PIETY ACTIVITY OF THE HUNGARIAN ARMY CHAPLAIN IN 1848/49**

Az 1848/49-es szabadságharc főszereplői, a katonák a XIX. század emberére jellemzően vallásosak voltak. A katolikus és protestáns katonai papok és tábori rabbik annak ellenére, hogy általában a háttérben működtek, rendkívül fontos szerepet tölthettek be az alakulatoknál. A tábori lelkészek erősítették a harcosok Istenben és a Szabad Hazában való hitét, buzdították őket a csatában, szükség esetén lelki vigaszt nyújtottak számukra, ápolták a sebesülteket és gondoskodtak az elesettekről. A következő rövid tanulmány ismerteti a hadilelkészek szerepét a '48/49-es magyar függetlenségi harcok idején, különös tekintettel a kegyeleti tevékenységükre. Az összefoglaló elsősorban a téma szakértője, Zakar Péter munkáira épül.

The main characters of the 1848/49 war of independence are the soldiers, who were religious as the people of the XIX century. The Catholic and Protestant military priests and army rabbis gave an exceptionally important role at the corps, in spite of the fact that they worked in the background. The army chaplains strengthened the fighters' faith in God and the Free Home, they were exhorted them in the battle, afforded them spiritual consolation in an emergency, nursed the injured and ensured the fallen ones. The next short study gives the role of the military chaplains on the time of the 48/49 Hungarian fights of independence, especially their piety activity. The summary is primarily founded on the works of the expert, Zakar Péter.

BEVEZETÉS - A SZABADSÁGHARC TÁBORI LELKÉSZI SZOLGÁLATÁNAK FELÁLLÍTÁSA

A vallás már az ókori időktől kezdve meghatározó szerepet töltött be a katonák életében. Nem volt ez másként az 1848/49-es szabadságharc idején sem. Az első felelős magyar kormány elsősorban a katonák lelki gondozása érdekében, a császári-királyi (a továbbiakban: cs. kir.) hadsereg tábori lelkészi szolgálata, az 1773 óta működő bécsi központú Apostoli Tábori Helynökség mintájára igyekezett felállítani saját állandó tábori püspökségét.

Ennek ellenére, a horvátországi cs. kir. csapatok főparancsnoka, Josip Jellačić altábornagy által vezetett támadás, a költségvetési hiány és az egyházi felhatalmazások hiánya csupán egy ideiglenes jellegű szervezet kialakítását tették lehetővé. A magyar hadilelkész szolgálat megteremtésének első lépéseként az 1848. évi 20. törvénycikk –, amely kimondta a vallások egyenjogúságát és megszüntette a katolicizmus államvallás jellegét – 5. §-a előírta a minisztérium számára, hogy gondoskodnia kell a bevett vallásokat követő katonák saját vallású tábori lelkészekkel való ellátásáról. A hadügyminisztériumon belül a római katolikus tábori lelkészlet vezetésével 1848 decemberében született meg a tábori lelkészi osztály, amely a lelki pásztorok tevékenységét próbálta összehangolni.

Az új hivatal megszervezését sokban segítették a szabadságharc mellé álló cs. kir. alakulatok tábori lelkészei is, akik száma meghaladta a húsz főt. A hadügyminiszter, Mészáros Lázár altábornagy a magyar, horvát, szlovén, és bánági kerület cs. kir. hadsereg tábori főlelkészét, a 32 éves lelkészi tapasztalatokkal rendelkező Cziegler Ignácot kérte fel a katonalelkészi intézmény felállítására.¹ A felvilágosodás, a jozefinizmus és a liberális eszmék hatására a papság kötelességének tartotta, hogy támogassák a magyar nép szabadságküzdelmét 1848/49-ben, így a honvédségbe nagyon sok katolikus világi pap és szerzetes, valamint protestáns lelkész jelentkezett, a legtöbbjük hadilelkésznek. Azon atyák, akik inkább a fegyveres harcot választották, mindannyian a nemzetőrség soraiba léptek be. Bár a nemzetőrség önkéntesei között voltak lelkészi tevékenységet ellátó papok is, ők semmilyen kapcsolatban nem álltak a hivatalos tábori lelkészettel.

A TÁBORI LEKÉSZEK SZOLGÁLATI VISZONYAI

A hadügyminisztérium által kinevezett és megerősített tábori lelkészek kinevezési okmányai nem utalnak arra, hogy birtokosaik katonai rangot viseltek volna. A cs. kir. hadseregben is csak 1855-ben vezették be a lelkészek számára a tiszti rendfokozatot. Tehát, a szabadságharc idején az osztrák hadsereghez hasonlóan, az 1848/49-es magyar hadsereg tábori lelkészeinek sem volt tiszti rangja. Ennek ellenére a lelképászorokat az ezred tisztikar tagjainak számították. Szemlék alkalmával és a havi kimutatásokban közvetlenül a törzstisztek után sorolták őket, a temetésüket nézve pedig a főhadnagyk számára előírt temetési rend volt az irányadó. A nemzetőrök maguk választották meg tisztjeiket, akik között gyakran szerepeltek tábori lelkészek.

Az 1848-ban szerveződő magyar hadsereg több tekintetben átvette az osztrák mintákat, így a tábori lelkészek szolgálati helyével kapcsolatban is. Fennmaradt az ezred-plébánia rendszer, a huszárezredek esetében a szabadságharc végéig, a sorezredek esetében 1849 júniusáig. Eszerint minden ezred egy-egy plébániát alkotott és az ezredkáplán látta el a lelkészi teendőket. Ugyancsak az osztrák mintához hasonlóan működtek hadlelkészek a várakban, illetve helyőrségekben, a katonai intézetek kötelékében, sőt még a Mészáros hadigőzönsön is teljesítettek szolgálatot. A hivatalos szándék az volt, hogy megakadályozzák a tábori lelkészek számának mértéktelen növekedését, ezért a zászlóaljokhoz nem rendeltek papokat. A hadilelkészek számára az állomáshelyek jelentettek bizonyos kötöttségeket, de nem jelölt ki merev határokat a tevékenységüknek. A sebesültek vigasztalása, ápolása során például nyilván nem csak az adott katonai egység tagjai szorultak rá a lelkész szolgálataira. Az ezredek különböző alegységei gyakran földrajzilag is különböző pontokon tartózkodtak.

Az illetményekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a magyar hadsereg tábori lelkészeinek fizetése hozzávetőlegesen az alhadnagyi fizetésekkel volt egy kategóriában, ugyanakkor a fizetések a szabadságharc alatt csak mérsékelten emelkedtek. Részben a cs. kir. hadsereg tovább élő hagyományai, részben adminisztrációs hiányosságok miatt a fizetéseket nem sikerült teljesen egységesíteni, ugyanakkor a hadlelkésznek állók többsége számára még ez a hivatalosan 58 pft 20 kr-os havi illetmény is egzisztenciális felemelkedést jelentett.²

A magyar hadsereg tábori lelkészeinek felekezeti megoszlásával nem lehet alátámasztani azt az állítást, hogy a szabadságharcban bármelyik felekezet meghatározó szerepet játszott volna. 1848-ban csak katolikus lelkészek teljesítettek szolgálatot a hadseregnél, 1849-ben azután – viszonylag rövid idő alatt – az ország lakossága vallási összetételének körülbelül megfelelő megoszlás jött létre. Komáromban Einhorn Ignác személyében tábori rabbit is alkalmaztak. A katonák lelki gondozásában így a nemzetőrség lelkészei, a szerzetesrendek tagjai és az egyházmegyes papság is fontos szerepet játszottak. A nemzetőrség lelkészei mögött nem állt szervezet, éppen ezért semmilyen intézményes érdekvédelemre nem számíhattak a következményekkel kapcsolatban. A nemzetőrség népi vállalkozás volt, papjai lelképásztori szorgalomból végezték feladatukat, amiért előírás szerint szállást és ellátmányt kaptak, mint minden más nemzetőr.

A TÁBORI LEKÉSZEK TEVÉKENYSÉGEI

A szabadságharc lelképásztorai valamennyi pasztorális feladatot elláttak. A zászlószentelés a fegyveres alakulatok életében ünnepélyes alkalmat jelentett. Az egyházi szertartással összekötött ünnepséget gyakorolta látta el tábori lelkész. A tábori misék rendkívül fontos szerepet játszottak a hívő katonák életében. A lelkészek szónoki képességeiknek köszönhetően még azon kevés katonára is hatást gyakoroltak, akik egyébként nem voltak vallásosak. Amennyiben a hadi események megengedték, a vallási ünnepeket is megtartották. A hadlelkészek gyakorolta láttak el liturgikus feladatokat is. Ide tartozott az országos böjt kihirdetése és megtartására való buzdítás; a különféle imádságok megtartása, például a halálraítéltek számára. A tábori lelkészek vezették le a temetéseket, a házasságkötéseket és a keresztelőket. Valamennyi plébániafeladatot elláttak, így a szentségek, például az úrvacsora kiszolgálását is. A katonai anyakönyvek vezetése is a

TÓTH Zsolt

hadlelkészek feladata volt. A harci morál megerősödését segítette, hogy ügyeltek a legénység jó erkölcsére. A prédikációik általában ösztönző hatással volt az alakulatokra.

A tábori lelkészek gyakran a harcmezőn is jelen voltak. Ugyan fegyvert nem viselhettek, de nem egyszer a csatatéren is kivették a részüket a küzdelemből. Az 1849. február 5-i branyiszközi győzelemben Erdősi Imre piarista tanár, a február 27-i kápolnai csatában Mednyánszky Cézár báró kereszttel a kezében vezette rohamra a csapatokat. 1849. április 3-án Szenttamás bevételénél Gasparich Kilit is részt vett a rohamban, június 20-án pedig Sükösd Sámuel tábori lelkész el-esett a tömösi szorosban vívott ütközetben.³

Magyarországon az egyháziak fontos szerepet játszottak a társadalmi kommunikáció folyamatában is, közvetítő szerepük a szabadságharc fennmaradása szempontjából egyáltalán nem volt mellékes. Tevékenységüket a korabeli szóhasználatban olyan nyelvi szókapcsolatok őrizték meg, mint a „magyarok Istene”, a „haza oltára”, vagy a „magyarok Mózesse”.

A tábori lelkészek ápolták és vigasztalták a sebesülteket és a humánus öreik voltak a hadseregen belül is. Amikor a szerb felkelők kegyetlenkedéseitől felháborodott magyar csapatoknak, 1849. április 3-án sikerült bevenniük a szenttamási szerb tábor, akkor Gasparich Kilit ferences szerzetes közbenjárására Perczel Mór tábornok és Batthyány Kázmér gróf kormánybiztos - az előzetes tervekkel szemben - a polgári lakosságot futni hagyta Földvár és Óbecse felé, ezzel megmentve azok életét.⁴

A HADLELKÉSZEK ÉS A KEGYELET

Szomorú kötelessége volt a hadlelkészeknek a temetések lebonyolítása. Ennek lefolyása a harctéri körülményektől függött. A temetések többsége gyorsan, a jelenlévő lelkész rövid imájával egybekötve zajlott le. Lubik Imre, a 38. honvédszászlóalj katonája feljegyzéseiben a következőképpen foglalta össze a temesvári benyomásait: „A temetés folyt minden nap, mert az ágyúzás folytonosan működött. Négyszögű nagy gödör fogadta be udvariasan halottainkat, beszélvén azok fölött minden exordium (szónoklat) nélkül a derék regimentspater (hadlelkész)... Hajh, mily egyszerű az ilyenkor a táborban, ha nem tiszt esik el.”⁵ Amikor a körülmények megengedték, a temetéseknek is ünnepélyesebb jelleget adtak, amit felhasználtak a csapatmorál erősítésére. Így történt ez 1848. december 6-án is, amikor Újaradon két lengyel légionistát, egy debreceni nemzetőrt és két honvédet temetett el Könyves Tóth Kálmán, vagy amikor 1849. április 5-én Gasparich Kilit a verbászi táborban búcsúztatta az elesetteket. Az egyik legpompásabb temetés 1849. augusztus 21-én zajlott, amikor Pozsgai Alajos komáromi temetése során a 98. zászlóalj vezényelte a gyászmenetet és a halottvívőket, a gyászzenét a VIII. hadtest zenekara szolgáltatta.

1849 márciusában Fekete Mátyás tiszafüredi római katolikus plébános arról írt levelében, hogy a helybeli katonai kórházban a betegek halálozásuk esetén „tábori lelkész helyben nem léte miatt minden lelki vigasztalás, s a nélkül temetnek el, hogy neveik a halottak anyakönyvébe beiratnák”. Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke az eset kapcsán utasította a katonai parancsnokságot, hogy „szigorú figyelemmel legyen arra, miszerint a betegek, ha tábori lelkész jelen nincs, vallásukhoz képest vagy a r. cath. vagy a protestáns lelkésztől betegségükben lelki vigasztalást [kapjanak] – haláluk esetében [pedig] azon végtiszteletben részesüljenek, mellyel általában embertársainknak a felebaráti szeretetnél – a haza szent ügye mellett elhalt bajnokainknak pedig ezen felül honpolgári tartozó hála érzetnél fogva is köteleztetünk”.⁶ Egyúttal utasítást adott az anyakönyvek pontos vezetésére is. Tehát, Kossuth 1849. márciusi rendeletétől kezdve a tábori lelkészek kiemelt feladatai között szerepelt a halottak temettetése, valamint az elesettek összeírása. Ehhez a parancshoz hasonlóan Mednyánszky Cézár főlelkész is előírta, hogy a tábori lelkészek „kötelessége a halottak bizonyítványait pontosan gyűjteni, és... jegyzékét a kórodai parancsnokság útján a hadügyminisztérium hadlelkészi osztályához minden hónap végével felküldeni”.⁷

TÓTH Zsolt

A halálbizonyítványon feltüntették a „megholt” nevét, a katona alakulatát, a halál idejét és helyét, a születési helyét, hazájának megnevezését, vallását, életkorát, családi állapotát, mesterségét, a halál okát, a temetés idejét és helyét, továbbá azt, hogy ellátták-e halotti szentségekkel. A fennmaradt halotti bizonyítványok alapján arra lehet következtetni, hogy egyes alakulatoknál szolgáló tábori lelkészek, így például a felsőmagyarországi hadseregnél, az aradi ostromseregnél, az 1. és a 3. huszárezrednél, az egri és a szabadkai katonai kórháznál az előírásoknak megfelelően vezették a halotti anyakönyveket.

A magyar hadsereg az 1848/49-es hadjáratok idején hiányt szenvedett tábori káplánokban, illetve a hitélet folytatásához szükséges eszközökben. A lelkészek feladata volt a miséhez szükséges eszközök beszerzése, illetve a miseruhák mosatása is. A tábori lelkészek kegytárgyait illetően Hornyik István lelkész kellekeinek összeírása maradt ránk 1849. június végéről, amely a következőket tartalmazza: 2 karing, 1 vörös stóla, 2 ostyaabrosz, 4 kehelykendő, 1 szentségtartó seilyemzacskó, 1 posztó tarisznya, 1 ezüstözött és aranyozott békefeszület, 1 ezüstözött réz szenteltvízhintó, 1 szentelt olaj és szentségtartó szelence, 1 vörösrézből készült szenteltvíztartó edény, 1 kis csengettyű, valamint 1 öntöttvas gyertyatartó.⁸

Kossuth fontosnak tartotta az elesett katonák számára megadni a végtisztességet és a hősi halottakra való megemlékezést. 1848. december 22-én a következőket rendelte el: „a’ haza minden lelkészeinek ezennel meghagyatik: hogy ezen rendelet vételétől kezdve a’ reánk következő új év ünnepeig bészárólag, minden isteni tisztelet napján: a’ haza szabadsági harcában elesett lelkes hű honfiak emlékének a’ catholikuskonál ’s görög hitűeknél, szent mise áldozatot szolgáltatni, a’ többi felekezetűeknél pedig isteni tiszteletet tartatni el ne mulasszák, ’s ez alkalommal mindannyiszor a’ néphez intézett itt következő proclamatiót a’ szószékről a’ népnek magyarázva felolvassák, ’s a’ népet a’ haza iránti tántoríthatatlan hűségre lelkesítvén, abban a’ szabadságérzetet lelkesítsék, ’s előtte megfoghatóvá tegyék: mikép a’ legszebb polgári erény a’ haza szabadságát védeni, mert a’ szabadság a’ népnek legfőbb kincse, nyugalma élete, mely nélkül az élet nem egyéb, mint egy terhes szolgaság, - szóval a’ lelkészek hivatásuk, ’s egyszersmind legszentebb polgári kötelességük szerint oda hassanak, hogy hiveiknek lelkében a’ szabadság szent vágyát tetőpontra fokozva, azt ezekben egy törekvéssé olvassák, miszerint legyenek méltók az ifju szabadságra ’s kikerülhessék – hogy a’ sirhalmaikon felnöveendő fűszálak utódaik átka szellemében lengjenek. Ha találkoznék a’ honlelkészei között e’ rendeletet, azon szellemben, mellyet tartalmaz, foganatosítani vonakodó, a’ haza ellenségének fog tekinteni”.⁹ A rendeletben foglaltak alapján láthatjuk, hogy Kossuth a hősi halottakra való megemlékezések levezetése mellett politikai céljai elérésére is felhasználta a lelképásztorokat.

A SZABADSÁGHARC VESZTESÉGEI

A harci események során a legsúlyosabb sebesüléseket az ágyúk lövedékei okozták. Már az ágyúgolyók szele is elég volt egy lábtöréshez, vagy egy agyvérzéshez. A puskalövések 200-250 méteres távolságból lehettek halálosak. A legtöbben a közelharcok során estek el, szurony, vagy kard által okozott sérülések következtében. Georges Pimodan cs. kir. százados, aki az 1848. december 30-i móri csatában fej-, homlok- és vállvágást kapott, így emlékezett: „Egymás után hozták a sebesülteket; majdnem mindegyiknek súlyos sebe volt; némelyiknek a nyaki vagy a halántékán lévő ütőeret vágták el; a sebészek azon szorgoskodnak, hogy nagy tűikkel minden húsdarabot visszavarrjanak.”¹⁰ A szabadságharc magyar áldozatainak száma, körülbelül 24 000 fő. A cs. kir. csapatok 10 173 főre becsülik elesett katonáik számát, amelyben nincsenek benne a szerb és román felkelők adatai. Az oroszok 856 főre becsülik a halottaik számát, azonban precíz számítások szerint 13 554 katonát veszítettek.

Az 1848/49-es szabadságharc idején a harcokban szerzett sérülések mellett az elhalálozások legfőbb oka az országban végigsöprő kolerajárvány volt. A század utolsó súlyos járványa éppen a szabadságharc idején söpört végig a Kárpát-medencében. A betegség egyes számítások szerint,¹¹ 1849 végéig legalább annyi áldozatot szedett, mint a háború. A

HADTUZOMÁNYI SZEMLE

Budapest, 2011.
4. évfolyam 1. szám

TÓTH Zsolt

kolera mellett jelen voltak különböző lázas megbetegedések, a tüdőbaj, valamint a nemi betegségek. Továbbá a szabad ég alatti táborozás és a téli egyenruha hiánya szintén gyarapították a betegek számát, akik közül sokan elhunytak. A szabadságharc idején körülbelül 11 000 ember hunyt el egyéb betegségekben.

A szabadságharc összveteségét tekintve, az osztrákok kb. 30 000 főt, a magyarok 40 000 főt vesztettek el.¹² A cs. kir. kormányzat 1850-ben tette közzé az Erdély nélküli Magyarország területén kivégzettek névsorát. A 467 nevet tartalmazó lista nem volt pontos, sem teljes. A katonai határőrvidék veteségei szintén súlyosak voltak. A horvát és szlávön ezredek körülbelül 30 000 embert vesztettek. A bánági határőrvidék vetesége is többbezes horderejű. Az erdélyi harcok áldozatainak számáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal.

ÖSSZEGZÉS

Az első felelős magyar minisztérium és a Magyar Honvédség megszületésével párhuzamosan jött létre hazánk katonai lelkipásztor intézménye. A magyar hadlelkészek az 1848/49-es szabadságharcban rendkívül szerteágazó feladataikat eredményesen látták el. Kötelességeik közé tartozott a hősi halottak adatait tartalmazó veteségi jegyzékek kitöltése és megküldése a hadügyminisztérium illetékes osztálya számára. Az elesett és betegségekben meghalt magyar katonák száma azonban több tízezer fő volt és a tábori lelkészi szolgálat nem volt felkészülve ekkora veteségek adminisztrációjára, így sok esetben nem került sor a halálbizonyítványok, vagy a halotti anyakönyvek kitöltésére. Ebből adódóan, alapból hiányosak a veteségi listák, másrészt a jegyzékek összegyűjtése és elemzése még csak részletesen történt meg. Napjainkban a levéltárak tulajdonát képző iratok még sok lehetőséget tartogathatnak a szabadságharc veteségkutatói számára.

Kulcsszavak: hadtörténelem, 1848/49-es szabadságharc, tábori lelkész, hadlelkész, kegyelet, vallás, lelkipozozás

Keywords: military history, 1848/49 war of independence, army chaplain, piety, religion, pastoral care

FELHASZNÁLT IRODALOM

BLAZOVICH László (Szerk.): „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Dél-Alföldi Évszázadok 16., Szeged, 2001.

BOROVI József: A magyar tábori lelkészet története. Zrínyi Kiadó, 1992.

HERMANN Róbert: 1848-1849 A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

HORVÁTH László: A tábori lelkészet intézményes megjelenése. Hadmérnök IV. évf. 3. sz. (2009. szept.)

HORVÁTH Zita: Lelkészek a katonák között. Hadmérnök IV. évf. 2. sz. (2009. jún.)

ZAKAR Péter: „A honszeretet szent tüzétől áthatva siettek vitéz seregeink zászlói alá...” – Honvéd lelkészek 1848-49-ben. In: Horváth László (Szerk.): Egy küzdelmes év katonái, Gyöngyös, 1998. 63-83. o.

ZAKAR Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. METEM, Budapest, 1999.

ZAKAR Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészeinek szolgálati viszonyai 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények 110. évf. 2. sz. (1997. jún.) 207-221. o.

ZAKAR Péter: Isten és a szabadság 1848/49 Magyarországon. Századvég Új folyam 21. sz. tavasz

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

Budapest, 2011.
4. évfolyam 1. szám

TÓTH Zsolt

ZAKAR Péter: Kossuth Lajos és a magyarországi tábori lelkipásztorkodás 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények 115. évf. 3. sz. (2002. szept.)

ZAKAR Péter: Protestáns katonák lelki gondozása a cs. kir. hadseregben, 1773–1868. Hadtörténelmi Közlemények 115. évf. 1. sz. (2002. márc.)

ZAKAR Péter: Tábori rabbik 1848-49-ben. Múlt és jövő Új folyam '98/1. 88-102. o.

---

¹ HORVÁTH László: A tábori lelkeszet intézményes megjelenése. Hadmérnök IV. évf. 3. sz. (2009. szept.) http://hadmernok.hu/2009_3_horvathl.php (2009. november 19.)

² ZAKAR Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészeinek szolgálati viszonyai 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények 110. évf. 2. sz. (1997. jún.) 207-221. p.

³ HERMANN Róbert: 1848-1849 A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Budapest, 2001. (A továbbiakban: HERMANN) 87. p.

⁴ ZAKAR Péter: Isten és a szabadság 1848/49 Magyarországon. Századvég Új folyam 21. sz. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/21zakar.pdf> (2010. november 22.)

⁵ ZAKAR Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. METEM, Budapest, 1999. 76. p.

⁶ ZAKAR Péter: Kossuth Lajos és a magyarországi tábori lelkipásztorkodás 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények 115. évf. 3. sz. (2002. szept.) CD-ROM Hadtörténelmi Közlemények 1997-2004

⁷ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) H 75 1849:21641.

⁸ MOL H 75 1849:25334

⁹ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár. 1848/49; 52/215.

¹⁰ HERMANN. 85. p.

¹¹ HERMANN. 83. p.

¹² HERMANN. 401. p.